

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Aralık/December 2022, c. 8, s. 2: 1029-1058

Etkili Bir Vaaz İçin Edebiyatın İmkânlarından Yararlanmanın Önemi Üzerine -İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) el-Müdhiş Adlı Eseri Özelinde-
On the Importance of Benefiting from the Possibilities of Literature for an Effective Sermon - Specific to Ibn al-Jawzî 's Work Named al-Mudhish-

Adnan ARSLAN

Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı
Associate Professor, Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Islamic Sciences
Department of Arabic Language and Rhetoric
adnan.arslan@bilecik.edu.tr
Bilecik/Turkey

ORCID: 0000-0002-3989-6612

DOI: 10.47424/tasavvur.1171090

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 19 Mart / March 2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 17 Haziran / June 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Arslan, Adnan. "Etkili Bir Vaaz İçin Edebiyatın İmkânlarından Yararlanmanın Önemi Üzerine -İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) el-Müdhiş Adlı Eseri Özelinde-". Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi 8 / 2 (Aralık 2022): 1029-1058.
<https://doi.org/10.47424/tasavvur.1171090>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | <mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr>

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.
CC BY-NC 4.0

Öz

İslam'ın kısa sürede geniş bir coğrafyaya yayılmasında askeri başarıdan ziyade tebliğ ve davet faaliyetlerinin etkisi olmuştur. Müslümanlar bir taraftan henüz İslam'a girmemiş toplumları dine davet ederken; diğer taraftan kendi iç ıslahlarını ihmal etmeyerek vaaz ve irşatlarla Müslüman toplumu diri tutmaya özen göstermişlerdir. Dini bilgiler açısından donanımlı ve hitabete eğilimli kimselerin vaaz kürsülerinde bilhassa yeni yetişen nesillere dini aşk ve coşkuyu kazandırmalarına teşvik etmişlerdir. Toplumun bu vaaz beklentisi, İslam cemiyetinde tarih boyu güçlü vaizlerin yetişmesinin müşevviki olmuştur. Vaazı müessir kılan etkenlerin birisi de konuşma içeriğinin edebi dil ile sağlamaştırılmasıdır. Yaratılış gereği güzele meyyal olan insan tabiatı, sözün estetik kaygılar gözetilerek söylenmesine değer verir. Lafızca veciz, manaca derin, beyanca açık ve anlaşılır konuşmalar yapmanın yolu edebi sanatların yerli yerince kullanılmasına bağlıdır. Edebiyatçılar edebiyatın imkânlarından azami düzeyde yararlanmaya çalışarak eserlerini kalıcı kılarlar. Bu çalışmada Arap edebiyatının zengin imkânlarından yararlanarak vaazlarını müessir kılan vaizlerden birisi olan İbnü'l-Cevzî'nin *el-Müdhiş* adlı eseri edebiyat-vaaz ilişkisi çerçevesinde incelenmiştir. Eserde öne çıkan edebi unsurlar başlıklar halinde irdelenmiş, çarpıcı örnekler seçilmiş ve kritiği yapılmıştır. Sonuç olarak İbnü'l-Cevzî'nin vaaz diliyle edebiyatçılığını bir araya getirmesinin vaaz metnine neler kazandırdığı ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Arap dili ve belagati, İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhiş*, Vaaz, Edebiyat.

Abstract

The spread of Islam to a wide geography in a short time had an effect on the activities of notification and invitation rather than military success. While Muslims invite communities that have not yet converted to Islam, on the other hand, they have taken care to keep the Muslim community alive with sermons and guidance by not neglecting their own internal reforms. They encouraged people who are well-equipped in terms of religious knowledge and inclined to oratory to bring religious love and enthusiasm to the new generations, especially to the new generations. This sermon expectation of society has encouraged the growth of powerful preachers throughout history in the Islamic

community. One of the factors that make the sermon effective is the reinforcement of the speech content with the literary language. Human nature, which is inclined towards beauty by nature, values the word being spoken by considering aesthetic concerns. The way to make speeches that are concise in words, deep in meaning, declaratively clear and intelligible depends on the proper use of literary arts. Literary writers try to make the most of the possibilities of literature and make their works permanent. In this study, the work *al-Mudhish* of Ibn al-Jawzī, who is one of the preachers who made his sermons effective by taking advantage of the rich possibilities of Arabic literature, was examined within the framework of the relationship between literature and preaching. The prominent literary elements in the work were examined in titles, striking examples were selected and critiqued. As a result, it has been revealed what Ibn al-Jawzī's bringing together his sermon language and his literary work has brought to the sermon text.

Keywords: Arabic language and rhetoric, Ibn al-Jawzī, el-Mudhish, Sermon, Literature.

*Nice delikanlılar, ecelden emin sabahlayıp akşam ederler;
Lakin ne bilsinler, bir yerlerde terziler kefenlerini biçerler.*

İbnü'l-Cevzî

Giriş

Telkin, irşat, tezkire, zikr, mev'iza, nasihat, talim, tavsiye, öğüt vb. kelimelerle örülen anlam ağında merkezi bir yerde duran *vaaz*, lügat anlamı ile kabaca tavsiyede bulunmak manasına gelmektedir.¹ İstılahtaki manası da sözlük anlamının dışına çok kaymamış, *dinî konularda cemaati aydınlatarak mânen gelişmesini sağlamak amacıyla din âlimlerince ibadet mahallerinde yapılan konuşma* şeklinde genel çerçevesi çizilmiştir.²

Kur'ân'da pek çok âyette peygambere (sav), insanlara vaaz ve nasihatlerde bulunması farklı lafızlarla emir siygasıyla istenmiş hatta bizzat Allah'ın

¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sadr, 1414), 7/466.

² Hasan Cirit, "Vaaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/407.

emirleri, *يَعْظُمُ* "sizi öğüt veriyor" lafzıyla ifade edilmiştir.³ Pek çok âyet, vaaz çatısı altına giren *emr-i bil'ma'rûf ve nehy-i 'ani'l-münker* denilen toplumun iç denetleme ve ıslah sorumluluğunu mutlak surette her Müslüman üzerine yüklemiştir. Bu açıdan İslami kaynaklarda bu sorumluluğun; kitap, sünnet ve icmâa dayanan bir farz olduğu hususunda görüş birliği bulunmaktadır.⁴

İslam dininin öğütte bulunmaya dair göstermiş olduğu hassasiyet kurumsal bağlamda da karşılık bulmuş, sahabe döneminden itibaren belirli günlerde vaazda bulunulmuştur. Örneğin, Abdullah b. Mes'ûd her perşembe günlerinde halka vaazlar verirdi.⁵ Sahabe sonrasında da vaizlik, içeriğinde sıklıkla kıssalar geçmesinden dolayı *kıssacılık* olarak anılmış ve bu şekilde zaman içerisinde bir meslek haline gelmişti. Osmanlı'da vaaz ve irşat faaliyetleri devletin asli görevlerinden biri kabul edilmiş ve *Medresetü'l-Vâizîn* adında bir kurum çatısı altında özel olarak vaizler yetiştirilmesine önem verilmiştir.⁶

Vaizlik vazifesine İslam dininin vermiş olduğu önemin tabii bir sonucu olarak her dönemde halkı bilinçlendirmek için kendini vaaza adayın isimler öne çıkmıştır. Tabii ki burada kürsüye çıkarak vaazda bulunmanın bir bakıma bir yetenek işi olduğunu ifade etmek gerekir. İlmi açıdan donanımlı olmak ile etkili bir sunum gerçekleştirmek farklı becerilerdir. Kişinin ihlas ve samimiyeti dışında yaratılıştan gelen bir konuşma kabiliyeti vaizlikte önem arz etmektedir. Buna, konuya hâkimiyet, ses tonunun içeriğe göre ayarlanması, bağlama uygun âyet ve hadislerin ezberden ve tam yerinde söylenmesi, dinleyici profiline fark edilip ona göre içerik hazırlanması vb. onlarca faktör eklendiğinde nitelikli bir vaiz olmanın kolay bir şey olmadığı anlaşılmaktadır.⁷

³ en-Nahl 16/90.

⁴ Mustafa Çağrırcı, "Emir Bi'l-Ma'rûf Nehiy Ani'l-Münker", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/138.

⁵ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-şâhih*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Kahire: y.y., 1374-75/1955-56), "Sıfatu'l-kıyâme", 19. (4/217).

⁶ Vaizliğin tarihi seyri hakkında kapsamlı bir çalışma için bk. Mustafa Öcal, "Geçmişten Günümüze Vâizlik, Vâizler ve Vaazlar Hakkında Bazı Tespit ve Teklifler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (2014/2), 125-162.

⁷ Vaizlik müessesesinin Müslüman toplumlarda, İslami bilinç ve ahlakın yerleştirilmesi ve sahih inancın korunması hususunda ne denli hayati bir öneme sahip olduğu şuradan anlaşılabilir ki bugün yönetim biçimi ne olursa olsun hemen tüm İslam ülkelerinde hatta gayrimüslim beldelerdeki küçük camilerde bile vaaz kürsüsünün bulunmasıdır. Hatta çok

Etkili bir vaazda bulunabilmek için vaizin performansını belirleyen şeyin öncelikle onun vaaz yeteneğidir denilebilir. Bu yetenek vurgu (entonasyon), ses yükselip alçalması, söz ötesi unsurlar gibi farklı öğelerle desteklenince vaizlik ve hitabet, etkili bir sanata dönüşebilmektedir. Bu yüzden hitabet mimari, resim müzik vb. sanat dalları arasında varlığını hep sürdürmüştü⁸ ve etkili bir hitabetin teorik arka planına dair Aristo'nun *Retorika's*ından günümüze kadar hep eserler kaleme alınmıştır.⁹ Konunun önemini vurgulamak için şunu özellikle belirtmek gerekir ki hitabet milattan önce dördüncü yüzyıl filozofu Aristo'dan itibaren felsefi-bilimsel bir form kazanmıştır.¹⁰ Hitabet çeşitleri arasında dini hitabet gibi askeri hitabet de bulunur.¹¹ Tarihte ve günümüzde hitabetiyle kitleleri peşinde sürükleyebilen nice şahsiyetler çıkmıştır. Örneğin Adolf Hitler'in 2. Dünya Savaşı öncesi halka hitaben yaptığı konuşmalarda ne derece yüksek bir hitabet performansı sergilediğini görmek için Almanca bilmeye dahi gerek yoktur.¹²

küçük işhanı mescitlerinde dahi kürsü olmasa da mihrabın kenarında bir rahle yer almaktadır. Modern yaşamın getirdiği bireyselliğin bentlerini aşmak üzere vaizlik, cami kürsülerinden taşmış ve üniversite, öğrenci yurtları, huzurevleri hata cezaevlerine dahi vaiz kadroları tahsis edilmiştir. Resmî ve sivil inisiyatifler televizyon kanalları ve sosyal medya platformları üzerinden halkı bilinçlendirmek için vaaz mahiyetinde sohbetler düzenlemektedir. Hatta pek çok vaiz, vaazlarını Youtube kanalları üzerinden yayımlamaktadır. Vaaz hususunun önemine binaen Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı 2011 yılında *Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu* düzenlemiştir. Benzer başlıklarla diğer İslam ülkelerinde de kongreler düzenlenmiştir. 2004'te Ürdün'de *Vaaz ve İslami İrşat Kongresi ve* 2005'te de aynı başlıkla Gazze'de birer sempozyum icra edilmiştir.

- ⁸ Abdurrahman Başçı, "Hitabet Sanatı ve Eski Yunan-Roma, Türk ve Cahiliye Dönemi Arap Hitabeti", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21/1 (Mart 2019), 34.
- ⁹ Konu hakkında birkaç çalışma için bk. Vehbi Karakaş, *Hitabet Sanatı* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015); Mehmet Doğru, *Güzel Ve Etkili Konuşma Sanatı* (Hitabet-Diksiyon) (İstanbul: Damla Yayınları, 2010); Metin Özdemir, *Hitabet Güzel Ve Etkili Konuşma Sanatı* (İstanbul: Altınordu Yayınları, 2018); Dale Carnegie, *Söz Söyleme ve İş Başarma Sanatı*, çev: Gül Yılmaz (İstanbul: Epsilon Yayınevi, 2014).
- ¹⁰ Sinan Demir, *Aristoteles ve Fârâbî'de Hitabet Sanatı* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021), 63.
- ¹¹ Hitabet kavramının tarihi seyri hakkında geniş bilgi için bk. Mahmut Kaya, "Hitabet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/156-158.
- ¹² Örnek bir konuşma için bk. <https://www.youtube.com/watch?v=zyF6o9rkcwY> (Erişim 27 Temmuz 2022)

Bu çalışmada vaazların etki gücünü artırmada edebiyatın fevkalade bir rolü olduğu tezi üzerine durulacaktır. Zira sözü güzelleştirerek çekici kılmalarının yanında zihinde kalıcı ve etkili olmasını sağlayan en önemli araç edebi sanatlardır. Şairler, öykü ve roman yazarları edebi sanatları verimli kullandıkları ölçüde gönüller üzerinde taht kurar. Kaleme alınan kurmaca bir yapıtın yahut inşat edilen bir şiirin muhtevası kadar takdim biçimi ve sanatsal yapısı önem arz eder. Edebiyatçının mesajında samimi olmasına ilaveten, kulağa ve göze hoş gelecek bir estetik endam içinde sunum yapması beklenir. Okuyucu yahut dinleyici kitlenin gözleri, kulakları ve zihinleri sanatsal beklentilerinin karşılanmasını ister. Bu yüzden edebi bir metnin incelenmesinde biçim ve içerik beraber ele alınır. İnsan, dilinden başka bakışları ve mimikleriyle ima, remiz ve telmih yoluyla bir şeyler anlatabildiği gibi edebi bir yapıtın da satır aralarında ikincil, dolaylı mesajlar verebilmesi onun zenginliği sayılır. Bu yüzden başarılı bir eser yahut konuşmada farklı istidatta kişiler bambaşka şeyler anlayabilir. Söylenenler her dinleyicinin hayal dünyasında rengârenk imgeler uyandırabilir. Edebiyatın sunduğu bu imkânla söz bir fakat söylenen bin bir çeşittir. Edebiyatın imkânlarından yararlanmış bir vaaz yahut vaaz metni açısından bakıldığında da durum farklı olmayacaktır. Edebi sanatlar söze farklı anlam katmanları kazandırdığı gibi vaaz kürsüsünde bu sanatları etkin ve yerinde kullanan bir vaiz de aynı cümlelerle farklı anlayış kapasitelerinden herkese kendi entelektüel seviyelerine göre hitap edebilecektir. Özetlemek gerekirse; söze anlam zenginliği katan edebi sanatlar vaazda yahut vaaz metinlerde kullanıldığı takdirde bu kez vaazın mana derinliğine haiz olmasına vesile olacaktır. Bu yüzden İslam tarihinde etkili vaazlarıyla bilinen isimlere dikkat edildiğinde bu şahsiyetlerin aynı zamanda şiirler söyledikleri, edebi metinler yahut şiir ve kıssa koleksiyonları kaleme aldıkları görülür. Örneğin; Ebû Mansûr el-Abbâdî (ö. 547/1152), ciddi bir ilmi birikimi olmamasına rağmen edebi hünerinden dolayı tabakât ve terâcim kaynaklarında، *حُلُو الإِشَارَةِ، رَشِيْق العِبَارَةِ* yani *tatlı nükteli ve zarif ifadeli* bir vaiz olarak tanıtılmıştır.¹³ Yaşadığı dönemin ünlü bir vaizi olan İzzeddin İbn Gânim'in de (ö. 678/1280) manzum

¹³ Ebû Abdillâh Şemsüddîn ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'* (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1985), 20/231.

ve mensur edebi eserler kaleme aldığı bilinmektedir.¹⁴ Heyecanlı ve etkili vazlarıyla meşhur olup edebiyat sahasında da pek çok eseri olan vaizlerden birisi de İbnü'l-Cevzî'dir.¹⁵

İbnü'l-Cevzî sadece etkili vaazlar söylemekle yetinmemiş aynı zamanda kendisinden sonra gelecek vaiz adaylarına kılavuzluk edecek vaaz ilke ve esaslarına dair bilgiler de vermiştir.¹⁶

İbnü'l-Cevzî'nin İslami ilimlerin her dalına dair kaleme aldığı yüzü aşkın telifatın yanında bir de baştan sonra ağırlıklı olarak mevzelerle tahsis ettiği müstakil eserleri vardır.¹⁷ *Baħrū'd-dümû'*, *el-Mevâ'iz ve'l-mecâlis*, *et-Tebşıra*, *el-Leġâ'if fi'l-va'z* ve *Bustânü'l-vâ'izîn ve riyâzū's-sâmi'în* adlı eserleri, İbnü'l-Cevzî'nin özellikle avam denilen genel okuyucu kitlesine hitap eden deyim yerinde ise akademik olmayan telifleri arasındadır. Bunlar içerisinde İbnü'l-Cevzî'nin edebi yönünü en çok yansıttığı eseri *el-Müdhîş*'tir.

Eser mukaddime ve beş bâbdan oluşur. İlk bâbda Kur'ân ilimlerine genel bir bakış, zâid ve nâkıs harfler, takdim tehir gibi belirli bir düzen çerçevesinde ele alınmamış konulara değinir. Vücûh ve nezâire dair ayrıntılara girilir. İki, üç ve dördüncü bâblarda da birbiriyle münasebeti görünmeyen konular dağınık bir şekilde sıralanır. İlim ehli nezdinde genel kültür bilgileri kabilinden mevzulara yer verilir. Örneğin, kitabın ekseni ile hiçbir alakası olmayan ilk Pers Kralı Dara'dan, ondan sonra gelen kralların kaç sene hüküm sürdüğünden bahsedilir. Yaklaşık beş yüz elli sayfalık kitabın yüz otuz beş sayfasını teşkil eden ilk dört bâb ve beşinci bâbın da yirmi altı faslı kürsüde anlatılacak nitelikte mevzeler içermemektedir denilebilir. Eserin özünü teşkil eden kısım beşinci bâbın ikinci kısmından itibaren başlar. Burada toplam yüz fasıl yer

¹⁴ Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm* (Beirut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 3/355.

¹⁵ Yusuf Şevki Yavuz, Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/543.

¹⁶ Ebü'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahmân İbnü'l-Cevzî, *el-Kussâs ve'l-muzekkiri'n*, thk. Muhammed b. Lutfi es-Sabbâğ (Beirut: el-Mektebetu'l-İslâmî, 1983), 179-209.

¹⁷ İbnü'l-Cevzî, İslami literatüre katkısı hayli büyük bir Hanbeli âlimdir. Hakkında pek çok çalışma yapılmıştır. Onun hayatı, eserleri ve ilmi şahsiyeti hakkında kaleme alınmış pek çok çalışma mevcut olduğu için bu makalede sözü onlara bırakmanın yerinde olduğunu düşünüyoruz. Bu çalışmalardan yukarıda atıfta bulunduğumuz DİA maddesi kâfi miktarda bilgi verecektir.

alır. Bu yüz faslın hemen hemen tümünde İbnü'l-Cevzî özlü ve çarpıcı birkaç cümle ile başlar ki bunlar bir tür başlık kabilindedir. Bu cümleler çoğunlukla *seci*, *cinas*, *tibâk*, *mukabele* vb. *bedî* sanatlarıyla dikkat çeker. Her bir fasılda edebi sanatlarla süslenmiş hikâyeler, hikmetli sözler, anlatıyı epey yavaşlatacak sıklıkta şiirler ve müellifin *kardeşlerim* ve *nefsim* hitaplarıyla başlayan vurucu ve can alıcı ithamlar bulunur. İbnü'l-Cevzî bu fasıllarda edebi dile o kadar önem vermiştir ki; söz sanatlarıyla tezyin etmediği hiçbir sayfası yoktur denilebilir. Bu sanatların çoğunluğu, İbnü'l-Cevzî'nin ifadelerinde samimi olduğu kanaati uyandıracak nitelikte tekellüfsüz ve sadedir. Fakat bir kısmında zorlama ve suni bir dile kendini mecbur hissetmiş gibi görünür. Zihin mesajdan ziyade söz sanatlarını çözmeye çalışır ve onlarla meşgul olur. Bunlara ilerleyen başlıklarda işaret edilecektir. İbnü'l-Cevzî'nin eserini, edebi dilin kullanımı bağlamında incelerken öne çıkan yönleri belirli başlıklar altında bir araya getirilmiştir.

İstifhamlar

Lugavi anlamı anlamak maksadıyla soru sormak olan istifham¹⁸, bir belagat terimi olarak daha geniş anlamları ihtiva etmektedir. İnşai cümleleri oluşturan istifhamlarda, öğrenme isteğinden farklı manalar kastedilmiş olabilir. Bu yüzden bunlara istifham-ı mecazi denilmektedir. Meânî ilmi kaynaklarına göre istifhamdan hakiki anlamı dışında mecazen; emir, nehiy, tesviye, nefiy, istibtâ, taaccub, tenbîh inkar, takrir, tazim, tehvîl istibat, tahkir, tehassür gibi pek çok farklı manalar kastedilebilir.¹⁹ Kur'ân ve hadisler olmak üzere edebi metinlerde istifham, muhatabı tefekkür ve teemmüle sevk etmek yahut yapılan eylemin çirkinliğini ifade etmek gibi pek çok farklı bağlamda kullanılır.

el-Müdhîş'de bu nevi istifhamlar oldukça sık tekrarlanır. İbnü'l-Cevzî, bu istifhamları vaaz diline uygun görmüştür. Dünya hayatının fani ve geçici oluşunu anlattığı bir fasılda okuyucusuna şöyle istifhamlarda bulunur: *إلى متى في طلبها؟ إلى كم الأغرار بما؟* *Ne zamana kadar dünyanın peşinde koşacaksın? Daha ne kadar onunla*

¹⁸ Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcu'l-luğa ve Sihâhu'l-'arabiyye*, thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), 5/2005.

¹⁹ Avnullah Enes Ateş, "İstifhâm Üslûbunun Mecâzi Kullanımları ve Meallere Yansıması", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2016), 127-128.

*aldanacaksın?*²⁰ Bu sorular muhatabın yaptıklarını göz önüne getirme, kendini hesaba çekme ve yaptıklarını sorgulatma amacına matuftur. Bu tür istifhamlar, yaptığı hataların farkına varmayan veya varmak istemeyen kişilerin akli melekelerini harekete geçirip nefis muhasebesine sevk etmek için uygun bir üsluptur. İbnü'l-Cevzî'nin bu istifhamları sayılamayacak kadar çoktur. Bu üslupla İbnü'l-Cevzî okuyucusuyla konuşmuş gibi yakınlık kurar, ona karşı samimiyet ve şefkatini göstermek ister. Onun haliyle hemhal olduğunu, yaptığı hatalar ve akıbetinden endişedar olduğunu bildirmeye çalışır:

أَي شَيْءٍ بَقِيَ بَعْدَ الشَّمْطِ؟ *Saçın başın ağardıktan sonra (dünyadan) sana ne kaldı?*²¹

Bazen de İbnü'l-Cevzî'yi, elde ettiği makamla başı dönenlerin aklını başına getirmek için istihzakarane sorular sorduğunu görürüz:

أَيْنَ أَرْتَابِ الْمَنَاصِبِ أَبَادَهُمُ الْمَوْتُ الْمَنَاصِبِ *Hani nerede makam mevki sahipleri? Ölüm gelip yok etti onları.*²²

Kimi zaman da müellif üslubunu sertleştirir, hesap sorarcasına azarlayıcı bir dille istifhamlarda bulunur:

أَلَا يَا تَغْيِيلَ النَّوْمِ يَا بَطِيءَ الْبَيْقَطَةِ يَا عَدِيمَ الْفَهْمِ أَمَا يَنْبَهُكَ الْأَذَانُ أَمَا تَرْعِجُكَ الْحِدَاةُ أَتَرَى نَخَاطِبَ عَجْمًا أَوْ نُكَلِّمُ صَمًّا كَمْ نَرِيكَ عَيْبَ الدُّنْيَا وَلَكِنْ عَيْنَ أَهْوَى عَوْرَاءِ

*“Ey uykusu ağır, uyanması yavaş, anlayışı kıt kimse! Şu ezanlar (selalar) seni hiç uyandırmaz mı? Ölümlerin başında ağıt yakanlar senin hiç mi keyfini kaçırmaz? Acaba ben dilden anlamayan biriyle mi konuşuyorum? Yoksa laftan anlamayan bir sağıra mı dil döküyorum? Ben sana dünyanın çirkinliklerini ne kadar gösterdim lakin aşkın tek gözü kör.”*²³

Cüzi ve geçici bir lezzet için Allah'a isyan etmiş olmanın ne karı olduğunu sorgulayarak akli harekete geçirmek ister. Kalıcı olan Allah'ın rızası, parlayıp sönen de şehvi lezzetlerdir. Aklın gereği de kalıcı olanı geçici olana tercih etmesidir. Sorduğu soru akli, düştüğü çukurdan çıkarmak için yardım eli uzatmaya benzer, şefkatlidir:

²⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, 279.

²¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, 203.

²² İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, 334.

²³ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, 343.

يا عاصيا بالأمس أين الاتزاز؟ Ey dîn Allah'a isyan edip günahlara dalan! Nerede o dünün lezzetleri?²⁴

İbnü'l-Cevzî'nin başvurduğu istifham üslubu görüldüğü üzere muhatabın dikkatini çekmek, dinleyiciyi vicdanıyla baş başa bırakmak, yapıp ettiklerini muhasebeye çekmesine vesile olmak gibi pek çok açıdan vaaz diline uygunluk arz etmektedir. Fakat şu da var ki kimi zaman bazı kişiler tarafından bu istifhamlar, vaizin hesap sorması şeklinde anlaşılabilir. Sert ve azarlayıcı bir istifham üslubu, beklenen tesirin aksine itici ve rahatsız edici de olabilir. Vaizin dini konularda ikna edici deliller sunmasını yahut gündemi meşgul eden dinî soruları cevaplamasını bekleyen kimileri, sıklıkla sorulara muhatap olmaktan hayal kırıklığı yaşayabilir. Bu bakımdan vaizin dinleyicilerine istifhamda bulunurken bunun tonunu göz önünde bulundurması icap etmektedir.

Teşbihler

Vaaz kürsülerinde doğal olarak itikat, ibadet ve ahlaka dair temalar işlenmektedir. Bu konular da inançla ilintili olduğu için çoğu zaman soyut bir dünyanın değerleri telkin edilmektedir. Hâlbuki insanların çoğu soyut meseleleri kavramaya çalışmakta zorlanır. Bu yüzden olmalı ki Kur'ân-ı Kerîm sıklıkla kıssalara başvurmaktadır. O halde bir vaize düşen, inanç ve ahlaki konuların öneminden bahsederken soyut olanı somutlaştırması ve gözler önüne sermesidir. Bunu yapmanın en pratik bir yolu edebiyatın sunduğu teşbihlerdir. İbnü'l-Cevzî buna binaen vaazlarında sıklıkla teşbihlere başvurmuştur.

Teşbih yapılırken kimi zaman müşebbeh ile müşebbehun bihin birbirinin aynı olduğunu ifade etmek için teşbih edatı ve benzetme yönü hafzedilir. Bu tür bir benzetme, mübalağalı anlatımlar için uygun görülmektedir.²⁵

İbnü'l-Cevzî'nin kendine mahsus olduğunu düşündüğümüz bazı tabirleri vardır ki bunlarda teşbih-i belîğ sanatındaki hünerini göstermiştir denilebi-

²⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, 347.

²⁵ Abdurrahman el-Meydâni, *el-Belâgatü'l-Arabiyye* (Şam: Dâru'l-Kalem, 1996), 2/175.

lir. Örneğin bir fasılda muhatabına şöyle seslenir: *يا فرعوني الكبر يا نمروذي الجهل* *Ey kibir Firavunu; Ey Cehalet Nemrûdu!*²⁶

Burada kullanılan hitaplarda karmaşık bir ifade vardır. *Münâdâ* olan *فرعوني* ve *نمروذي* kelimeleri *ism-i mensuptur*. *Muzafun ileyhleri* olan *الكبر* ve *الجهل* ile *lafzi izafet* içinde olan bu terkiplerde müellif, dolaylı yoldan bir teşbihte bulunur. Şöyle ki mana bakımından cümle tam olarak *يا من كبره مثل كبر فرعون* *Ey kibri Firavun'un kibri gibi olan kişi* ve diğeri de aynı şekilde *Ey cehaleti Nemrud'un cehaleti gibi olan kişi* anlamına gelir. Burada bir benzetme söz konusudur. Müellifin kurduğu cümlede teşbih edatı ve benzetme yönü hazfedilmiş *ism-i mensup* kullanılarak hangi yönden kimin kime benzediğine işaret edilmiştir.

Bir diğer örnek ise şu cümlede yer almaktadır:

وَابْعَثْ رِسَالَةَ الْقَلْقِ مَعَ بَرِيدِ الصَّعْدَاءِ لَعَلَّهُ يَأْتِي بِالْجَوَابِ بِكَشْفِ الْجَوِي *Hüzün mektubunu derin derin nefes postacınla gönder. Umulur ki hüznünü gidererek cevap gelir.*²⁷

Müellif bu ifadeleriyle aslında Allah'a karşı kulun samimi bir kalple tövbe edip hüznlenmesinden bahseder. Hüzünlü bir kalp Allah'ın dergâhına gönderilmiş bir mektup gibidir. Böyle bir mektup, göğüs kafesinden çıkan derin nefeslerle yükselir. Hakikaten de büyük bir hüzne düşen kişinin nefes alış verişleri uzun ve derinlemesine olur. İşlediği günahlar karşısında gerçekten hüznlenmiş bir kişinin üzüntüsü, aldığı derin nefeslerden belli olur. Müellife göre bu nefesler hüznü Allah'a ulaştırıran birer posta güvercini gibidir.

Temsili teşbihlere eğilimli olan İbnü'l-Cevzî, aktarmak istediği mesajı anlaşılan daha öncesinde zihninde kararlaştırdığı hikâyelerle sunar. Örneğin bir fasılda amacı hak yolda yürümek ve şeytan desiselerine karşı azim ve kararlılıkla sebat etmeyi ders vermek ister. Bu hususta insan ümitvar olmalıdır. Manevi halinin perişan, kalbinin harap ve amelinin de sıfır oluşuyla yese müsaade etmemelidir. Fudayl b. İyâz günahlarla ölü, İbn Edhem de kibirle maktul idi. Kürsülerden, sura üflenir gibi vaazlar yükseldi. Hidayet ruhları hevâ ile

²⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, 279.

²⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, 284.

ölmüş cesetlere yürüdü. Gaflet kabirleri üzerinden kalktı. İsrail ibret ile say-haya geldi.²⁸

İbnü'l-Cevzî, kişinin günahlarından dolayı meysiyete düşmemesi gerektiğine dair bir öğüt vermek ister. Hidayet Allah'tandır. Fudayl b. İyaz, İbrahim b. Edhem gibi tasavvuf büyükleri bir zamanlar günaha batmış olarak biliniyordu. Hâlbuki hidayet kendilerine adeta İsrail'in suru gibi üflendi, ölmüş olan kalplerine iman bahşedildi ve büyük bir manevi mertebe sahibi oldular. İbnü'l-Cevzî burada başvurduğu tarz-ı ifade ile kıyamet sahnesini tahayyül ettirmek istemiştir. İlk başta belirtildiği gibi bu kabilden teşbihlerle İbnü'l-Cevzî gaybi olan meseleleri müşahhas bir hale getirmekte ve vaazlarını daha anlaşılır ve akılda kalıcı kılmaktadır.

İstiareler

Müellifin edebi becerisini gösterdiği ve sıkça başvurduğu diğer bir ifade biçimi de istiarelerdir. Teşbihte mübalağa olan bu istiarelerle İbnü'l-Cevzî, aynı şekilde duyularla bilinmeyen konuları görünür hale getirmektedir. Aşağıdaki cümlede bu becerisini göstermektedir:

إذا تحصن الهوى بقلعة الطبع فانصبوا مجانيق العرائم
Hevâ, mizaç kalesine sığındığı vakit ona azim
*mancınıklarıyla atış yapın.*²⁹

Bu cümlede İbnü'l-Cevzî, kişinin gayrimeşru heveslerinden ibaret olan hevâ duygusunu kaleye sığınan bir askere benzetir. Asker, müşebbehun bih olarak zikredilmez fakat onun *lazımlarından* biri olan *لَحْصَنٌ سِغِيْنٌ* lafzı zikredilir.³⁰ Hevâ duygusunun sığındığı kale ise kişinin *الطَّبْعُ* yani mizacıdır. İbnü'l-Cevzî, burada insanların hata işlerken çoğu kez bahane olarak sığındığı karakter, tabiat meselesine atıfta bulunur. Kişi örneğin, aşka düştüğünde, aşka zayıf olarak yaratılışını ve aşk duygusu karşısında iradesinin aciz kaldığına sığınır. Ya da bir diğeri, aşırı cimri oluşunu yaratılışına bağlar. İbnü'l-Cevzî, tüm bu bahanelerin arkasına saklanan hevânın, kuvvetli bir irade ile yerle bir edilmesi lüzumuna değinir. Güçlü kuvvetli bu irade, müellifin tabiri ile duvarları delip

²⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, 179.

²⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, 280.

³⁰ Abdülaziz 'Atîk, *İlmu'l-beyân* (Beyrut: Dâur' n-Nahda, 1983), 176

geçen mancinik gibi tesir edecektir. O halde günahları terk etmek için en başta kişinin sapaşağlam bir iradeyi kuşanması gerekmektedir.

İbnü'l-Cevzî'nin anlatımlarında başvurduğu istiare çeşitlerinden birisi de temsili istiarelerdir. Adından da anlaşılacağı üzere burada bir hal, bir durum birden fazla ögesiyle başka bir hale benzetilir. Burada karine belirli bir kelime değil bağlamın kendisidir.³¹ Şu cümlede bu tür bir istiarenin örneği görülür: إذا غير المسك الماء منع الوضوء فكيف بالنجاسة *Eğer misk (bile) suyu değiştirip abdeste mani oluyorsa necaset ne hale getirir sen düşün?*³²

Müellif bu cümledeki su, misk ve necaseti neye benzettiğini (müşebbehun bih) belirtmemiştir. Fakat paragrafın bağlamından anlaşılmaktadır ki dünya hayatında helal olan zevkler, keyifler, biriktirilen mallar dahi kalbin Allah ile olan bağına zarar vermektedir. Kişi haram olmasa bile kalbi dünyevi zevklere alıştırarak şeylerden uzak durmalıdır. Anlaşılan dünyanın helal, meşru keyifleri miske benzetilmiştir. Hâlbuki misk dahi olsa kokusu değişmiş su ile abdest almak caiz olmaz. İbnü'l-Cevzî, buradan yola çıkarak bir de bu lezzetler haram olsa kim bilir nasıl olurdu istifhamında bulunur? Necaset ile haram olan davranışları kastettiği kolayca fark edilmektedir.

İbnü'l-Cevzî diğer bir fasılda temsili istiare örneğine hayranlık uyandırıcı bir üslupta yer verir:

مَا حَظِي الدِّينَارُ بِنَقْشِ إِسْمِ الْمَلِكِ حَتَّى صَبِرَتْ سَبِيكْتَهُ عَلَى التَّرَدُّدِ إِلَى النَّارِ فَفَتَتْ عَنْهَا كُلَّ كَدْرٍ ثُمَّ صَبِرَتْ عَلَى تَقْطِيعِهَا دَنَائِيرَ
ثُمَّ صَبِرَتْ عَلَى ضَرْبِهَا عَلَى الْبَيْكَةِ فَحِينَئِذٍ ظَهَرَ عَلَيْهَا رَقْمُ النَّقْشِ { كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ }

*Dinarın üzerine Melikin adı ancak ateşe sokulup çıkarılmaya sabrederse nakşedilir. Sonrasında üzerinden tüm dert gider. Kesilip darp edilmeye sabreder, sonunda üzerinde nakşin resmi vurulur. "Kalplerine iman yazılmıştır."*³³

İbnü'l-Cevzî burada önce madenin para haline gelme sürecine değinir. Gayet basit ve anlaşılır bir anlatımla madenin maddi bir değer kazanabilmesi için gerekli olan Melik mührüne değinir. Fakat bu sikke paranın üzerine basılabilmesi için madenin ateşe sokulması ve yumuşatılması gereklidir. Madenin

³¹ Abdülaziz 'Atık, *İlmu'l-beyân*, 193.

³² İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, 354.

³³ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, 157.

böyle bir kıymeti haiz olması için sabretmesi gerekir. İbnü'l-Cevzî bundan sonra hiç açıklamaya girmeden doğrudan “kalplerine iman yazılmıştır.” âyetine atıfta bulunur. Âyetin konu ile alakasını izah etmemiştir zira ihtiyaç duymamıştır. Müslüman hayatta acılara sabredecek, ibadetin külfetine tahammül edecek, kalbi hüznlerle yumuşayacak ve böylece kalbine iman adeta bir sikke gibi silinmez bir surette işlenecektir. Burada bir istiare söz konusudur.

Türk edebiyatında *irsal-i mesele* benzeyen bu tarz bir ifade çeşidinde, konuşmacı yahut yazar iddiasını kolayca temellendirmek ve imtisale sevke etmek için oldukça pratik bir vesile olarak kullanır. Bu yüzden İbnü'l-Cevzî bir başarılı bir vaizin eserinde bunu sıklıkla görmek mümkün olmaktadır. Bir fasılda müellif, nefsin azgınlık ve taşkınlıklarından kurtulmak için onu uzlet ve riyazete alıştırmak gerektiğinden bahseder. Nefsin heves ettiği şeylerden onu uzak tutmak aslında ona iyilik etmek demektir. İbnü'l-Cevzî tam da burada nefsin arzularını terk etmek gerçeğini bir temsil ile somutlaştırma ister. من رِق لِبِكَاءِ الطِّفْلِ لَمْ يَقْدِرْ عَلَى فِطَامِهِ Her isteğinin yerine gelmesini isteyen nefis, süttten kesilmesi gereken bebeğe benzer. Bebek belli bir yaştan sonra süttten kesilmelidir. Fakat yaklaşık iki yıldır alıştığı, zahmetsiz tatlı süttten bebeği ayırmak kolay değildir. Elbette ki ağlayacak, ısrarla sütü isteyecektir. Eğer anne, bebeklikten artık çıkması ve olgunlaşması gereken çocuğunun ağlamasına kıyamayıp süt vermeye devam ederse ona iyilik etmiş olmaz. Burada yer verilen temsil ile maksat gayet anlaşılır bir hale getirilmiştir.³⁴

Yukarıdaki örneğin üslubu ile tamamen örtüşen diğer bir temsilde İbnü'l-Cevzî su ile yağı birbiriyle karşılaştırır:

إِذَا صَبَّ فِي الْقَنْدِيلِ مَاءٌ ثُمَّ صَبَّ عَلَيْهِ زَيْتٌ صَعِدَ الزَّيْتُ فَوْقَ الْمَاءِ فَيَقُولُ الْمَاءُ أَنَا رَبِيْتُ شَجَرَتَكَ فَأَيُّنَ الْأَدَبِ لَمْ تَرْتَفِعْ عَلَى فَيَقُولُ الزَّيْتُ أَنْتَ فِي رَضْرَاضِ الْأَنْهَارِ تَجْرِي عَلَى طَرِيقِ السَّلَامَةِ وَأَنَا صَبَرْتُ عَلَى الْعُصْرِ وَطَحْنِ الرَّحَا وَبِالصَّبْرِ يَرْتَفِعُ الْقَدْرُ فَيَقُولُ الْمَاءُ أَلَا أُبَيُّ أَنَا الْأَصْلُ فَيَقُولُ الزَّيْتُ إِسْتَرِ عَيْبَكَ فَإِنَّكَ لَوْ قَارَنْتَ الْمِصْبَاحَ انْطَفَأَ

Kandilin içine su ve ardından yağ döküldüğünde yağ suyun üzerine çıkar. Su yağa der ki senin bitkini besleyen bendim. Nerede edep!?! Ne cüretle benim üstüme çıkıyorsun? Yağ dile gelir der: Sen nehrin içinde gönlünce esenlik içinde akar dururdun. Ben ise bitkinin içinden sıkılarak alındım; değirmende öğütüldüm; hep bunlara

³⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, 161.

sabrettim. Sabır ölçüsünde üstünlük kazanılır. Bu kez su der ki: Asıl olan benim. Buna karşılık yağ şöyle cevap verir: Sen kendi ayıbını örtmeye bak. Lambaya sen girmiş olsaydın onu söndürürdün.³⁵

İbnü'l-Cevzî, bu ilgi çekici hikâyeyi anlattıktan sonra temsilin hakikatini vermez. Büyük olasılıkla temsil gayet açık olduğu için okuyucu yahut dinleyici kolaylıkla maksadı anlayacaktır. Bundan dolayı sözü uzatmamak için temsille iktifa etmiş olmalıdır.

İnleme, Ahlama vs.

Müellifin vaaz esnasında etkili olmak için vaizlerin sıklıkla başvurduğu inleme ve ahlamalara yer verdiği görülür. Bu tarz ifadelerle İbnü'l-Cevzî daha gerçekçi, samimi ve ikna edici bir dil kullanmıştır denilebilir. Örneğin otuz yedinci fasılda şöyle bir ifade kullanır:

أهّ على زمان فأت وعلى قلب حَيّ مات كيف الطمع فيما مضى هيهات
Ah geçmiş zamana ah! Ah harabe-ye dönmüş kalbe ah! Mazide kalmış olanı nasıl ele geçireyim Heyhat!³⁶

İbnü'l-Cevzî, bu ifadelerle geçmiş ömrünü boş işlerle hatta günahlarla tüketmiş fakat geriye dönüp de on günleri tekrar ele geçiremeyen esefli bir kalple hayıflanır. Burada kullandığı ifadeler fasla samimiyet katmaktadır.

Diğer bir hayıflanma ifadesi otuz sekizinci fasılda yer alır. Burada müellif şöyle bir ifade ile gaflet sahibi insanın deve kuşu misali halini şöyle tasvir eder:

أه لغافل كلما جد الموت هزل ولعافل كلما صعد العمر نزل
Ah şu ölüm ciddileştikçe laubalileşen gafille; ah şu ömür yukarı çıktıkça kendisi aşağı inen akıl sahibine!³⁷

Burada İbnü'l-Cevzî, ölümü hiç şakası olmayan ciddi bir aksakallıya benzetir. Zaman ilerledikçe ecel daha ciddi bir şekilde kaşlarını çatarken insanoğlu, toparlanması gerekirken daha da aldırış etmez bir hal alır. Diğer taraftan ömür ilerlemekte ve kaçınılmaz sona doğru insanı taşımaktadır. Hâlbuki yaşın ilerlemesine karşın insanın çocuklaşarak adeta geriye doğru gitmektedir.

³⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, 176.

³⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, 281.

³⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, 285.

İnsanın ölüm ve ecel karşısındaki bu gaflet halini müellifin hayıflanır bir dille ifade ettiği görülür.

Veciz Sözler

İbnü'l-Cevzî'nin hikemi yönü ile edebiyatını cem ettiği hususlardan birisi de gayet veciz ve özlü sözlerle atasözü benzeri cümleler kurabilmedeki maharetidir. Müellifin hemen hemen her fasılda kendisine ait şiirler söylemesi nesrinde de şiirsel bir dil kullanmasına imkân sağlamıştır. Burada bu kabilden birkaç cümlesine yer vermek yerinde olacaktır:

- *تَجَرَّدَ لِلْوَاحِدِ بِقَطْعِ الْعَلَّاقِ* Dünyevi alakadarlıklarını keserek tek olan Allah için dünyadan soyutlan.
- *إِذَا أَعْرَضْتَ عَنِ الدُّنْيَا أَقْبَلْتَ إِلَيْكَ الْآخِرَةَ* Dünyadan yüz çevirdiğin vakit ahiret sana yönelecektir.³⁸
- *فَطَّرَةَ مِنَ الدَّمْعِ عَلَى الْخَدِّ أَنْفَعُ مِنْ أَلْفِ مَطْرَةٍ عَلَى الْأَرْضِ* Yanakların üzerindeki bir damla gözyaşı toprağa düşen bin yağmurdan daha faydalıdır.³⁹
- *مَنْ اهْتَمَّ بِالْجَوْهَرِ نَسِيَ الْعَرْضَ* Cevhere (öz) ihtimam gösteren arazı unuttur.⁴⁰
- *الْحَزْمُ مَطِيَّةُ النَّجْحِ* Kararlılık başarının binitidir.⁴¹
- *الطَّمَعُ مَرْكَبُ التَّلَفِ* Tamahkârlık, perişaniyetin merkebidir.⁴²
- *إِبْكُ عَلَى نَفْسِكَ قَبْلَ أَنْ يَبْكِيَ عَلَيْكَ* Başkaları senin için ağlamadan önce sen kendin için ağla.⁴³

Vaazlarda böyle veciz ifadeler kullanmanın vaazla amaçlanan telkini pekiştireceği ve devamlılık sağlayacağı açıktır. Şöyle ki; vaaz dinleyicileri tabii olarak kürsüde anlatılanların tamamını hafızalarında tutamayacaktır. Fakat vaazda işlenen konunun hülasası hükmünde olacak bazı vurucu özet cümlelerin vaaz sonrası akılda kalması büyük bir olasılıktır. Muhtemelen bu hikmete binaen İbnü'l-Cevzî vaazlarında ele aldığı konuları özetleyecek kendine mahsus veciz cümleler kurar.

³⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, 279.

³⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, 283

⁴⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, 157.

⁴¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, 175.

⁴² İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, 175.

⁴³ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, 356.

Münacat Makamında Şiirler

Müellifin vaaz dilinde anlatırken onun samimi ve gerçekçi bir dil kullandığı intibamı uyandıran en önemli yönü, onun sıklıkla münacat makamında şiirler söylemesidir. Bu şiirlerde gayet titrek bir dil ve huşu içerisinde bir sesleniş kendini hissettirmektedir. Örneğin aşağıdaki şiirinde müellifin samimiyeti açıkça görülmektedir:

يا زاجم عبيرة المُسيء المحزون دمعي مبدول وحزن قلبي مخزون

شوقي يشغى إليك والصبر حرون من تهجره أنت ترى كيف يكون

Ey hüznü günahkârın gözyaşına merhamet eden!

Yaşlarım sel oldu, kalbim de hüznle doldu.

Özlemim sana koşarken, sabrım da dik başlı.

Senin hicranından görüyorsun ki ben nasıl olayım?⁴⁴

Münâdâ Üslubu

Vaaz ve irşat dili olarak vazgeçilmez bir üslup da hitaplardır. Herhangi bir düşüncenin aktarımının yerine itaat ve teslimin talep edildiği bu üslup vaazların olmazsa olmaz bir niteliğidir. Burada önemli olan seslenirken ezberlenmesi kolay, akılda kalıcı cümlelerin seçilmesidir. İbnü'l-Cevzî'nin eserinde bu türden seslenişler hayli fazladır. Aşağıdaki cümleler müellifin en başarılı bulduğumuz hitapları arasında yer alır:

يا سكران الهوى أما أن الصحو يا ساطرا قبح الخلاف أما خان المحو *Ey aşk sarhoşu! Ayılma zamanı gelmedi mi? Ey çirkin isyanları satır satır yazan! Yazdıklarını silme zamanı gelmedi mi?*⁴⁵

İbnü'l-Cevzî burada son derece etkili bir dille hitap etmektedir. Seçtiği kelimeler akılda kalıcı, etki gücü yüksek ve kendi içinde de mükemmel bir insicam içindedir. Sarhoş olan kişinin alkolün etkisinden kurtulması anlamına gelen الصحو ile çirkin yazılar yazan kişinin yazdıklarını silmesi manasındaki المحو kelimeleri birbirlerini hatırlatmakta ve dolayısıyla da ezberlenmeye müsait

⁴⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, 283.

⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, 150.

haldedir. İbnü'l-Cevzî'nin hitap ve seslenme makamında seçtiği kelimelerin birbirini tamamlaması ve kulağı tırmalamayacak sadelikte olması vaazına etki bakımından olumlu etki bırakmıştır denilebilir.

Diğer bir örnekte ise İbnü'l-Cevzî sahte tövbe ile kendini avutanlara kınayıcı bir dille şöyle seslenir: *أيها التائبون بالستهم ولا يدرون ما تحت نطقهم Ey dilleriyle tövbe edip de ne söylediklerini idrak etmeyen tövbe-kârlar.*⁴⁶

Diğer bir kınama makamında da şöyle hitapta bulunur: *يا طویل الأمل وهو يرى الموتى Etrafında insanların öldüğünü gözleriyle gördüğü halde hala uzun uzun emeller taşıyan kişi!*⁴⁷

Âyetle İktibas

İbnü'l-Cevzî'nin vaaz dilini etkili kılmak için başvurduğu bir diğer edebi sanat da iktibastır. Şiirde tazmin olarak da bilinen bu sanatla müellifler, sözlerine kuvvet ve ikna gücü vermek için âyet ve hadislerden alıntı yaparlar. Burada önemli olan vaaz sahibinin bu sanata başvururken bağlama tam uygun düşen âyet ve hadise tekellüfsüz bir surette yer vermesidir. Bu tür bir alıntı estetiği ile vaiz, ilahi kaynaklı olan vahyin Müslüman vicdanı üzerindeki tesirinden yararlanır ve maksadına daha kısa bir yoldan yönlendirir. İbnü'l-Cevzî'nin bu başlık altında verilebilecek pek çok örneği bulunmaktadır.

أئن الراحلون كانوا بالأئمس صحت حجّة الموت فبطلت حجّة النفس واعتقلهم حاكم البلى على دين الرمس وكف أكف الحس بعد تصرف آلة الحمس واستوعر عليهم الحصر واستطال الحبس وأصبحت منازلهم {كأن لم تغن بالأئمس}

*Dün burada olup da bugün gidenler (ölenler) nerede? Ölümün dediği doğru nefsin dedikleri ise hep yalan çıktı. Mezar şeriatı üzere fena (fanilik) hâkimi onları kısıktırarak yakaladı. Beş duyu organının tasarruf ettiği günlerden sonra hisler kontrolü ele geçirdi. Hapis uzadı ve onların evleri de sanki hiç olmamış gibi (tarumar olup gitti).*⁴⁸

İbnü'l-Cevzî burada dünya misafirhanesinden çekip giden kimselerin başlarına gelenleri dile getirir. Ölüm, her gün varlığını ve hâkimiyetini kefen giyip tabuta binenlere tasdik ettirirken nefisler ise dünyada ebedi kalacak gibi

⁴⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, 358.

⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, 360.

⁴⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, 151.

davranırdı. Ölüm ahireti nefis ise dünyayı öne sürerdi. En sonunda tabuta binip giden nefisler isabetsiz, ölüm ise haklı çıkmıştır. Gördüğüne, dokunduğuna ve duyduğuna, bir başka deyişle varlığın gözlemleyebildiğinden ibaret olduğuna kail olan beş duyu organı şaşkın ve söz hakkı ise Allah'ın ve ebedi bir hayatın var olduğunu sezen duygulara kalmıştır. Kabir hayatı bir hapis gibi uzamış ve geride bıraktıkları evleri ise yıllar sonra yerle bir olmuştur. Sanki hiç inşa edilmemiş gibi yok olmuş, yeryüzünden silinip gitmiştir. Paragrafın son cümlesi Yûnus sûresi 24. âyette geçen bir ibaredir. Bu bir iktibas-tır. Fakat bu iktibas ilgi çekici hale getiren şey, İbnü'l-Cevzî'nin âyetteki son kelimeyi ses bakımından kendi kelimeleri ile mütenasip kılmasıdır. Şöyle ki paragrafta kısa kısa cümlelerin son kelimeleri س harfiyle biter. الرمس, النفس, بالأمس, الحس ve الخمس, الخمس kelimeleri görüldüğü üzere müsecca' yani seci ile süslenmiştir. İbnü'l-Cevzî paragrafın ilk cümlesinin sonunda kullandığı *el-Ems* kelimesini, bu kez bir âyetin lafzı olarak en sonunda tekrar denk getirir. Müellif, س harfinin uyandırdığı fısıltıyı paragraf boyunca devam ettirmiş ve sözünü yine س sesli bir âyetle bitirmiştir. Bu gerçekten de iktibas sanatının göz alıcı bir uygulaması olmuştur.

Diğer bir fasılda İbnü'l-Cevzî ahiret için hazırlık yapmayan insanın gaflet içindeki halini tasvir etmek ister. Ona göre ölüme hazırlık yapmayan insan hayvanlardan da daha ebleh bir hale düşer:

وَأَعْجَبًا يَتَأَمَّلُ الْحَيَوَانَ الْبَهِيمِ الْعَوَاقِبَ وَأَنْتَ لَا تَرَى إِلَّا الْحَاضِرَ. هَذَا الطَّائِرُ إِذَا عَلِمَ أَنَّ الْأُنْتَى قَدْ حَمَلَتْ أَخَذَ يَنْقُلُ الْعِيدَانَ لِبِنَاءِ الْعِشِّ قَبْلَ الْوَضْعِ أَفْتَرَاكَ مَا عَلِمْتَ قَرَبَ رَحِيلِكَ إِلَى الْقَبْرِ فَهَلَا بَعَثْتَ لَكَ فُرَاشَ تَقْوَى {فَلَا تَنْفَسُهُمْ مِمَّهْدُونَ}

*Şu tuhaflığa bir bakın ki hayvan bile akıbetinin hesabını yapıyor da sen sadece hazır zamanından başka bir şey düşünmüyorsun. Sen şu kuşa bir bak ki dişisinin yavru yapacağını anlayınca, yumurtlamadan önce yuva hazırlığı için çalı çırpı topluyor. Sen ise kabre doğru gidiyor olduğunu görüyorsun da ne diye takoa döşeğini hazırlamıyorsun?*⁴⁹

İbnü'l-Cevzî, geleceğe hazırlanmanın şuuruna sahip olma açısından insan ile hayvanı karşılaştırdıktan sonra فَلَا تَنْفَسُهُمْ مِمَّهْدُونَ ayetiyle paragrafına hatime verir. Rûm suresinin 44. âyetinden yapılan iktibasın tamamı şu şekildedir:

⁴⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, 160.

مَنْ كَفَرَ فَعَلَيْهِ كُفْرُهُ وَمَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلَا نُفْسِهِمْ يُهْتَدُونَ “Kim inkâr ederse inkârı kendi aleyhine olacaktır. Dünya ve âhiret için yararlı işler yapanlar da kendileri için hazırlık yapmış olurlar.”⁵⁰

İbnü'l-Cevzî ahiret hazırlığını kuşun yuva yapmak için çalı çırpı toplaması temsili muhtemelen bu âyetten ilham almıştır. Zira âyette geçen مَهْدُونَ ifadesindeki مهد asıl itibariyle çocuk yatağı, beşik anlamındadır. Doğacak çocuğa beşik hazırlamak anlamından herhangi bir gelecek için plan yapmak, hazırlıkta bulunmak manasına genişlemiştir. Buradan hareketle İbnü'l-Cevzî'nin kuşlar hakkındaki temsili anlatımından sonra mevzuyu مَهْدُونَ فَلَانَفْسِهِمْ iktibasıyla bitirmesi son derece güzel olmuştur. Bu suretle okuyucu, âyetin anlamını zihninde kuş temsili ile canlandırabilecektir.

Bir başka iktibasta İbnü'l-Cevzî, Bakara sûresinde zikredilen Tâlût kıssasına atıfta bulunur. Bu kıssada Câlût ordularıyla savaşmak üzere yolan çıkan Tâlût, askerlerine üzerinden geçecekleri bir nehirden bir avuçtan fazla su içmemelerini söyler. Bu bir imtihandır. Çoğunluğu sudan kana kana içerler ve imtihanı kaybederler. İçtikleri bu su, onların savaşma güçlerini yitirmelerine sebep olur.⁵¹ İbnü'l-Cevzî dünya hayatını, bu kıssada geçen nehre benzetir. Dünyanın faziletleri ise ordusuna bu sudan içmeyin diye seslenen Tâlût'a benzer. Faziletler der ki: فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ فَلَيْسَ مِنِّي “Kim ondan içerse benden değildir.”⁵² Burada İbnü'l-Cevzî'nin kastettiği şey muhtemelen dünya hayatı için uhrevi vazifeleri ihmal etmektir. Fakat dünya hayatı tekdüze değildir. Kimi zaman yoksulluk gibi bir zaruret hâsıl olduğunda kişinin dünyevi şeyleri tercih etmesi bir zorunluluk olur. Bu takdirde أَلَا مَنِ اعْتَرَفَ غُرْفَةً بِيَدِهِ “Ancak eliyle bir avuç alan başka” ifadesinin tasrih ettiği gibi zaruret miktarında ruhsatla amel edilebilir. Fakat çoğu insan, ruhsatla amel etme haddini aşmakta ve ehli gaflet olup kana kana dünya nehrinden içmektedirler.⁵³

⁵⁰ er-Rûm 30/44.

⁵¹ Ali Osman Kurt, “Tâlût”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/ 552.

⁵² el-Bakara 2/249.

⁵³ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, 175.

Bu örnekte de görüldüğü gibi İbnü'l-Cevzî, âyette geçen kıssanın figürlerini, vaaz kürsüsünden her seviyede dinleyicinin hisse alabileceği bir keyfiyette ders verir.

Cinas

Sözü süsleme sanatlarının en başta gelenlerinden birisi de cinastır. Sesteş yahut ses yakınlığı olan farklı anlamlı kelimelerin bir arada kullanımından ortaya çıkan cinas, kendi içinde farklı şekillere sahiptir. İbnü'l-Cevzî, manaya dikkat çevirmek için lafzı süslendirmeye önem verdiği için onun vaazda yolu cinas sanatıyla kesişmiştir. Aşağıda dikkat çeken bir örnek yer almaktadır:

*Hicranın öğle sıcağından yağmur isteyin. Umarız ki gam, buluta dönüşür.*⁵⁴ Türkçeye çevrildiğinde tabii olarak cinas sanatı görünmemektedir. İbnü'l-Cevzî bu cümlesinde Allah'tan uzaklaşmanın kalbe verdiği azabı güneşim tam tepede olduğu yakıcı sıcağına benzetir. Buradaki *هجير* ve *الهجر* kelimeleri aynı kökten türemiştir. Biri ayrılık diğeri ise öğle vakti anlamına gelir. *استغيثوا* emrindeki ise gays yani yağmur demektir. Buna göre Allah'ın tecellilerinden mahrum kalmış kişi çölde öğle vakti kızgın kumlarda kalmış gibi kavrulur. Bu hicrandan kurtulmanın yolu yine Allah'a yüzünü dönerek rahmet yağmurları istemektir. İkinci cümlede de aynı şekilde aynı kökten türemiş iki kelime yer alır. *الغم* Türkçeye de geçmiştir, gam, keder demektir. *غمامة* ise yağmur taşıyan kara kara bulutlardır. Buna göre nasıl ki zahire göre kara kara, ürkütücü görünen bulutlar akabinde rahmet yağmurlarını getirip insanların gönüllerini mutlu ediyorsa aynı şekilde kara kara dert ve gamların ardından rahmet gelir ve gönüllere huzur serper. Görüldüğü gibi İbnü'l-Cevzî vaaz kürsüsünde sadece gönülleri değil kulakları da edebi sanatlarla heyecana getirmek istemektedir.

İbnü'l-Cevzî'nin cinasa gösterdiği özen kimi zaman okuyucu açısından olumlu olsa da zaman zaman kafa karıştırıcı istikamete doğru kaydığı da görülür. Bazen öyle cümleler kurar ki bir tekerleme gibi ne yapmak istediğini anlamak için kelimeler üzerinde dikkatle düşünmek gerekir. Şu örnekte müellif cinası vesileden ziyade maksud-u bizzat yapmış gibi görünmektedir:

⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, 153.

أَيَسَّ من بارز بالمحاربة كمن كمن
değildir.⁵⁵

Bu cümlelerin bulunduğu bağlam, nefsin hilelerine karşı uyanık olma lüzumudur. Suret-i haktan görünüp nifak perdesi arkasından iş gören ikiyüzlü sinsi, açıkça küfrünü ilan edip düşmanlık eden küffardan daha tehlikelidir. Bu yüzden sağ taraftan yananlara karşı uyanık olunmalıdır. Cümle şöyle bir cinasla biter: كمن كمن *pusu kuran kimse gibi değildir*. Görüldüğü gibi iki sestese lafızdan birincisi harf-i cer+ism-i mensup, ikincisi ise fiildir. Özellikle konuşma dilinde yahut vaaz kürsüsünde mesaj net ve güçlü bir şekilde aktarmak dururken böyle karmaşık bir dilin kullanılmasının uygun olmadığı söylenebilir. Zira كمن كمن *niyetini gizleyen kimse gibi* şeklinde basit ve anlaşılır bir cümle kurmakla da maksat hâsıl olabilirdi.

Cinasın kulağı rahatsız edecek türden aşırı kullanımına diğer bir örnek ise on sekizinci fasılda karşımıza çıkar. Burada İbnü'l-Cevzî şöyle bir cümle kurmaktadır: أطمع مع حب الوسادات في لحاق السادات *Yastıkların sevgisini bırakmadan büyük evliyalara yetişebileceğini mi sanıyorsun?*⁵⁶

İbnü'l-Cevzî bu cümlede, gece uykularına ara vermenin lüzumundan bahseder. Sâdât diye bilinen büyük Allah dostlarının gittiği yola teheccütsüz gidilemeyeceğini anlatmak ister. Kinayeli bir dille gece teheccüde kalkmamayı yastık sevgisi olarak nitelendirir. Burada الوسادات ile السادات bir harf farkı ile cinas-ı nâkıs teşkil eder. Böyle bir cinasın estetik açıdan bağlama pek yakışmadığı söylenebilir. Zira her iki kelime yani *yastıklar* ve *Allah dostları* fonetik açıdan uyumlu olsalar da anlamca münasebetsizdirler. Birinde hissedilen manevi yüksekliğe karşılık diğerinde yatak, uyumak, horlamak vb. uykuya ait çağrışımlar akla gelmektedir. İki kelime ses bakımından yakın olabilir fakat çağrışımları pek mütenasip düşmemiştir. Bu yüzden buradaki cinasın tekellüfü olduğunu söylemek mümkündür.

Müellifin cinaslı konuşma hususunda gösterdiği titizlik kimi zaman aşırıya gitmiştir denilebilir. Bunun dikkat çekici bir örneği aşağıda görülür. Bu-

⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, 160.

⁵⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, 206.

rada İbnü'l-Cevzî'nin, dikkatleri manadan ziyade lafızlarla meşgul ettiği açıkça görülmektedir.

مَحَبَّةُ الدُّنْيَا مَحَنَةٌ عِيُونَهَا بِابِلِيَّةٍ كَمْ تَفْتَحُ بَابَ بَلِيَّةٍ وَلَا حِيلَةَ كَحِيلَةِ كَمْ أَفْرَدَتْ مِنْ عَيْنِ كَحِيلَةِ كَمْ أَفْرَدَتْ مِنْ أَرْفَدَتْ كَمْ أَحْمَدَتْ مِنْ أَحْدَمَتْ كَمْ
فَلَلْتُ مِنْ أَلْفَتْ مِنْ أَفْقَرْتُ مِنْ أَرْفَقْتُ كَمْ فَارَقْتُ مِنْ رَافَقْتُ كَمْ قَطَعْتُ مِنْ أَقْطَعْتُ

Dünya muhabbeti beladır. Onun (dünyanın) gözleri sihirlidir ve nice bela kapısını açmıştır. Onun sürmeli gözlerinden kurtulabilmek için kaçmaktan başka çare yoktur. Önce yardım ettiği nicelerini sonradan koparıp almıştır. Başta hizmet ettirdiği onca kimselerin ferini daha sonra söndürmüştür. Önce nicelerini bir araya getirmiş sonra darmadağın etmiştir. İlk başta yardım ettiği nicelerini fakara yapmıştır. Nicelerine önce eşlik etmiş sonra da onları yüz üstü bırakıp satmıştır. Baştan çok kimselere pay vermiş sonra da elindekini alıvermiştir.⁵⁷

Bu paragrafta İbnü'l-Cevzî net bir şekilde görüldüğü gibi dünyadan aldatıcı, hilekâr ve yüz üstü bırakıcı yönüne vurgu yapar. Said Nursî'nin ifadesiyle dünya hayatı, bir üzüm yedirir yüz tokat vurur.⁵⁸ Müellifin bu cümlelerinde cinasa yoğunlaştığı hatta aşırıya kaçtığı belirgindir. Kök harfleri bakımından aynı fakat harflerin yeri açısından farklı fiilleri ardın sıra kullanılmıştır:

أَفْرَدَتْ / أَفْرَدَتْ

أَحْدَمَتْ / أَحْدَمَتْ

أَلْفَتْ / أَلْفَتْ

أَفْقَرْتُ / أَفْقَرْتُ

رَافَقْتُ / فَارَقْتُ

أَقْطَعْتُ / قَطَعْتُ

Diğer taraftan paragrafta *çare olarak* anlamına gelen كَحِيلَةِ ile *sürmeli* anlamındaki كَحِيلَةِ ses bakımından aynı iki farklı ifadedir. Burada da cinasın sağlanması için bir uğraşın izi açıkça görülmektedir.

⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, 155.

⁵⁸ Said Nursî, *Mesnevi-i Nuriye* (İstanbul: Envar Neşriyat, 2004), 168.

Seci

Bir bedî'sanâtı olarak seci *daha çok nesir halindeki metinlerde ifade bölüklerinin (fıkra) sonlarının aynı kafile veya aynı vezinde ya da her ikisinde aynı olması şeklinde tanımlanmaktadır.*⁵⁹ İbnü'l-Cevzî cümle sonlarını ses bakımından mütenasip olmasına dikkat eder. Ancak bu durum İslam nesir geleneğinde zaten yaygın bir üsluptur. Burada bizim için önemli olan vaaz dilinde de bu tarz bir üslubun kullanılmasının etkili oluşunu artırmasıdır. Burada birkaç örnek maksadımızı açıkça ortaya koyacaktır.

İbnü'l-Cevzî bir fasılda şöyle bir cümle kurar: *والمتعبد يبكي على الفتور بكاء التكلّي بين القُبور* *İbadete kendini vermiş olan kabrinin başında evladına ağıt yakan anne gibi günahları için ağlar.*⁶⁰ Müellif, ibadetin kemal noktasının günahlarına üzülme ve hatalarıyla dertlenmek olduğunu güzel bir temsil hayalde canlandırır. Evladı ölmüş bir kadının çocuğuna ağladığı gibi kişi aslında Allah'a karşı hatalarına üzülme lidir. Vezinsiz, serbest şiir intibâ uyandıran bu cümlede *الفتور* ve *القُبور* kelimeleri görüldüğü gibi secilidir.

Müellifin neredeyse kurduğu tüm cümlelerinde seci bulunmaktadır. Dolayısıyla buna dair örnekler vererek sözü uzatmanın gerekli olmadığı düşünülebilir. Burada atıfta bulunacağımız peş peşe iki sayfada yer alan iki paragraf secinin yoğunluğu hakkında kanaat verecektir. Seci bulunan kelimeler kolaylıkla görülebilmesi için koyu punto ile gölgelendirilmiştir.

يَا عَظِيمَ الْجُرْأَةِ يَا كَثِيرَ الْإِنْبِسَاطِ مَا تَخَافُ عَوَاقِبَ هَذَا الْإِفْرَاطِ يَا مُؤَثِّرَ الْفَآئِي عَلَى الْبَاقِي غَلْطَةَ لَا كَالْأَغْلَاطِ أَلَمْ صَبْرٌ يُثَآوِمُ أَلَمْ
السَّيَاطِ أَلَمْ قَدَمٌ يَصْلِحُ لِلْمَشْيِ عَلَى الصِّرَاطِ⁶¹

أَيْنَ الدُّمُوعِ السَّوَاجِمِ قَبْلَ الْمَنَآيَا الْهُوَاجِمِ أَيْنَ الْقَلْقِ الدَّآئِمِ لِلذَّنُوبِ الْقَدَائِمِ أَتَرَى آثَرَ الْمَلَاوِمِ فِي هَذِهِ الْأَقْوَامِ أَيْهَا الْفَاعِدِ وَالْمَمُوتِ
قَائِمِ أَنَاثِمِ أَنْتَ عَن حَدِيثِنَا أَمْ مَتَنَاوِمِ لَا بُدَّ وَاللَّهِ مِنْ صَرْبَةٍ لَآزِمِ تَقْرَعُ لَهَا سَنٌّ نَادِمِ لَا بُدَّ مِنْ مَوْجِ هَوْلِ مِتْلَاطِمِ يُنَادِي فِيهِ نَوْحَ الْأَسَى لَا
عَاصِمِ لَا بُدَّ مِنْ سَقَمِ السَّآلِمِ يَنْسَى فِيهِ يَا أُمَّ سَآلِمِ⁶²

⁵⁹ İsmail Durmuş, "Seci", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/275.

⁶⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, 165.

⁶¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, 206.

⁶² İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, 207.

Bu iki paragrafın birincisinde seci harfi ط, ikincisinde ise ı olarak tercih edilmiştir. Bu başlık altında önem arz eden seci sanatı olduğu için Türkçe çevirisine gerek görülmemiştir.

Müvazene

Şiir ve nesirde kafiye ve seciden farklı olarak, birbirine mukabil getirilen kelimelerin vezin bakımından aynı olması anlamındaki müvazene sanatı ile cümleler, melodik bir ahenk kazanır ve kulağa tatlı bir nağme bırakır. İbnü'l-Cevzî'nin eserinde bu türden müvazene içerisinde yüzlerce cümle gösterilebilir. Bunun en belirgin bir örneğini aşağıdaki cümlelerde görürüz:

الدُّنْيَا غِرَارَةٌ غَدَاةٌ خِدَاعَةٌ مَكَارَةٌ تَنْظُنُّ مُقِيمَةً وَهِيَ سِيَارَةٌ *Dünya baştan çıkarıcı ve aldatıcıdır; hi-
lekârdır. Sakin ve durağan sanırsın oysaki o seyyardır.*⁶³

Müvazene gibi bir söz sanatı olduğuna hiç vakıf olmayan kişilerin dahi kulak zevkinin tasdik edeceği bir ses ahengi bu cümlelerde kendini hissettirmektedir. Zira sahip olunan bir özelliğin çokça bulunduğunu ifade eden فَعَالَةٌ veznindeki غِرَارَةٌ, غَدَاةٌ, خِدَاعَةٌ, مَكَارَةٌ ve سِيَارَةٌ kelimeleri kendi içlerinde bir ahenk giyinmiştir.

İbnü'l-Cevzî, Bir başka fasılda istiğfar etmenin kalbin kirlerini nasıl temizlediğini anlatmak ister. Burada istihdam ettiği temsili teşbih şu şekildedir:

يَا هَذَا لَيْسَ فِي الْمِيَاهِ مَا يُلْعَقُ آثَارَ الدَّنْبِ مِنْ ثَوْبِ الْقَلْبِ إِلَّا الدَّمُوعُ فَإِنْ نَضِبْتَ وَلَمْ يَزَلْ الْأَثَرُ فَعَلَيْكَ بِالْإِعْتِرَافِ مِنْ بَحْرِ الْإِعْتِرَافِ

*Akıp giden sular içerisinde kalp elbisesinden günahların kirlerini çıkaracak göz-
yaşlarından başka bir şey bulamayacaksın. Eğer onlar kurursa günahların izleri hep
öyle kalpte kalacaktır. İtiraf denizinden avuç avuç içmelisin.*⁶⁴

Bu paragrafın son cümlesinde İbnü'l-Cevzî, müvazene sanatının güzel bir örneğini sunar. Sarf ilmine göre افتعال ifti'âl bâbında gelen الاعتراف ve الاعتراف masdarlarını birbirlerine mukabil olarak zikretmiştir. Bu iki fiil sesçe birbirlerine yakın oldukları gibi vezin bakımından da aynıdır. Son cümle anlamca muhkem olduğu gibi seçilen kelimelerin insicamından dolayı kulağa hoş gelen bir nağme de bırakmaktadır.

⁶³ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, 174.

⁶⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, 189.

İbnü'l-Cevzî'nin cümle sonlarında seçtiği kelimelerin şiirsel bir melodi oluşturması için gösterdiği çabaya dair daha pek çok örnek verilebilir. Aşağıdaki paragrafta bunun belirgin bir örneği görülecektir. Bu başlık altında bizi ilgilendiren müvazene sanatı olduğu ve bu sanatta tercümede görünmediği için sadece metinle iktifa edilecektir. Müvazene bulunan kelimelere gölgelen-dirilerek işaret edilmiştir:

يَا مَنْ يُذْنِبُ وَلَا يَتُوبُ كَمْ قَدْ كَتَبْتَ عَلَيْكَ ذُنُوبَ خَلِّ الْأَمَلِ الْكَذُوبِ قَرَبِ شُرُوقِ بَلَا غُرُوبِ وَأَسْفَى أَيْنَ الْقُلُوبِ تَفَرَّقَتْ
بَاهُوى فِي شُعُوبِ نَدْعُوكِ إِلَى صِلَاحِكِ وَلَا تَوُوبِ وَاعْجَبَا النَّاسَ ضُرُوبِ مَتَى تَنْتَهَى لِخِلَاصِكَ أَيُّهَا النَّاعِسُ مَتَى تَطْلُبُ الْأُخْرَى يَا مَنْ عَلَى
الدُّنْيَا يَنَافِسُ مَتَى تَذَكَّرُ وَحَدَاتِكَ إِذَا انْفَرَدْتَ عَنْ مَوَانِسِ يَا مَنْ قَلْبُهُ قَدْ قَسَا وَجَفَنَهُ نَاعِسُ يَا مَنْ تَحَدَّثَهُ الْأُمَانِيُّ دَعِ هَذِهِ الْوَسَاوِسُ

İbnü'l-Cevzî'nin bedî' ilmi kapsamındaki cinas, seci, müvazene gibi sanatlarını vaazında dikkat çekecek düzeyde sıklıkla kullanması yerinde olmuştur denilebilir. Zira buradaki örneklerde de görüldüğü gibi söz sanatları vaazda kullanılan dili çekici, alımlı ve gösterişli kılmaktadır. Dikkatleri vaaza çeken ve konuya ilgi uyandıran bu tür sanatların kürsüye tesir katacağı açıktır. Fakat burada bir çekinceyi göz önünde bulundurmamak gerekmektedir. O da bu tür söz sanatlarının kullanımında hâsıl olacak bir aşırılık vaazın ciddiyetine hâlel getirebilir. Diğer taraftan yerli yersiz başvurulan söz sanatları, amacın tam aksine konuyu gölgede bırakabilir.

Âyetlerin Genelinden Anlaşılan Manayı Zımmen Allah'a İsnat Etmesi

el-Müdhîş'e baktığımızda İslami eserlerde alışkın olmadığımız bazı ifade çeşitlerini İbnü'l-Cevzî'nin kullandığı görürüz. Aşağıdaki paragrafta müellif tam bir vaaz diliyle muhataplarını ürkütmek ve onların vicdanını tahrik etmek için şöyle bir anlatımda bulunur:

يَا مُخْتَارَ الْكُؤُنِ وَمَا يَعْرِفُ قَدْرَ نَفْسِهِ أَمَا أَسْجَدْتُ الْمَلَائِكَةَ بِالْأَمْسِ لَكَ وَجَعَلْتَهُمُ الْيَوْمَ فِي خِدْمَتِكَ لِمَا تَكْبَرُ عَلَيْكَ إِبْلِيسُ وَقَدْ
عَبَدَنِي سِنِينَ طَرَدْتَهُ أَفْتَصَافِيهِ عَلَى خِلَافِي {أَفْتَسَخَدُونَهُ وَذَرَبْتَهُ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِي} أَنَا الْقَائِلُ قَبْلَ وَجُودِ أَيُّكِ لِلْمَلَائِكَةِ {إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ
خَلِيفَةً⁶⁵}

"Ey bütün varlık âlemi içerisinden bilhassa tercih ettiğim fakat kendi kadr ü kıymetini idrak edemeyen (insanoğlu)! Ben dün meleklere sana secde ettirmedim mi? Onları bugün sana hizmetkâr eylemedim mi? Sana İblis üstünlük taslayınca onca

⁶⁵ İbnü'l-Cevzî, el-Müdhîş, 208.

yıl bana ibadet etmiş olmasına rağmen (senin hatırına) onu koymadım mı? Tüm bunlara karşılık ona samimi bana muhalif mi oluyorsun şimdi? "Şimdi siz, beni bırakıp da onu ve onu izleyenleri mi dost ediniyorsunuz?"⁶⁶ Ben senin babanın varlığından önce meleklere şöyle buyurdum: "Ben seni yeryüzünde kendime halife kıldım."⁶⁷

Burada İbnü'l-Cevzî, muhtelif âyetlerin mecmuundan hâsıl olan bir manayı yine Allah'a izafe ederek tahkiye eder. Bu açıkçası yukarıda da belirttiğimiz gibi pek mutad olmayan bir üsluptur. Onun bu üslubuna başka fasıllarda da rastlanır. Bir fasılda yine tahkiyeyi Allah'a izafe edip şöyle der:

كلما لطفنا بك قابلتنا بالمخالفة Sana ne kadar lütufta bulunduysak sen hep bu lütfu isyan ile karşıladın.⁶⁸

Sonuç

Bu çalışmada, biyografi kaynaklarının oldukça etkili bir vaiz olarak tarif ettiği İbnü'l-Cevzî'nin vaazlarını derlediği eserlerinden biri olan *el-Müdhîş* edebi yönü açısından incelendi. Makalede İbnü'l-Cevzî'nin vaazlarında edebi dili ne ölçüde kullandığı saptanmaya çalışıldı. İbnü'l-Cevzî'nin, vaazlarını etkili kılmak ve mesajını güçlü ve kalıcı bir şekilde hedef kitlesine ulaştırmak için edebiyatın imkânlarından azami bir seviyede istifade ettiği müşahede edildi. Onun vaazlarında gözettiği bu edebi söylem kaygısının güçlü bir vaiz oluşunda önemli bir etken olduğu açıktır. Okuyucusunun dikkatini çekmek için istifhamlarda bulunmuş, zaman zaman yakınlık hissi veren ahlama ifadelerine yer vermiş ve sıklıkla münâdâ üslubuyla hitaplarda bulunmuştur. Her ne kadar sanatsal açıdan zayıf olsa da eserinde sıklıkla şiirlere yer vermiştir. Cinas, tıbak, müvazene ve seci gibi söz sanatlarını, kimi zaman abartıya varacak derecede yoğun kullanmıştır. Anlatılmak istenen soyut hakikatleri görünür kılmak için sıklıkla teşbih ve istiarelere başvurmuştur. Tam vaaz üslubuna uygun diyebileceğimiz nitelikte hikâyeleri, dinleyiciyi sıkımayacak uzunlukta esere serpiştirmiştir. Bu ve benzeri edebi yaklaşımlarla eserinde vaaz ve edebi dili bir arada ustaca cem etmiştir. Eserdeki edebi sanatların yoğunluğu başka bir dile aktarımını zorlaştırmış olduğu, eserin henüz Türkçeye çevril-

⁶⁶ el-Kehf 18/50.

⁶⁷ el-Bakara 2/30.

⁶⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, 350.

memiş olduğundan anlaşılmaktadır. Zira İbnü'l-Cevzî'nin yayınlarını Türkçeye kazandıran yayınevlerinin, bu denli başarılı bir dile sahip esere ilgisiz kalmasının başka bir makul izahı görünmemektedir. *el-Müdhîş*, edebi dilinin yoğunluğu ile vaaz kürsüsüne geçene yahut vaiz adaylarına lisan-ı haliyle edebiyatın imkanlarını ihmal etmeyin uyarısında bulunan bir eserdir. Şiir, roman ve öykü gibi çoğu zaman gerçek dışı kimi zaman da değersiz konulara dahi büyük bir cazibe kazandıran edebi sanatlardan, vaizlerin toplumun ıslah ve irşadı gibi ulvi bir gaye için yararlanması gerekmektedir. Bu bakımdan Diyanet İşleri Başkanlığının, İbnü'l-Cevzî'nin eserini daha kapsamlı ve derinlikli bir incelemeye tabi tutması ve onun içinden Türk toplumunun edebi zevkine uygun vaazların seçilerek kürsülere kazandırılması bu çalışmanın tavsiyesidir.

Kaynakça

- Atık, Abdülaziz. *İlmü'l-beyân*. Beyrut: Dâur'n-Nahda, 1983.
- Ateş, Avnullah Enes. "İstifhâm Üslûbunun Mecâzi Kullanımları ve Meallere Yansıması". *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2016), 123-141.
- Başçı, Abdurrahman. "Hitabet Sanatı ve Eski Yunan-Roma, Türk ve Cahiliye Dönemi Arap Hitabeti". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21/1 (Mart 2019), 31-48.
- Carnegie, Dale. *Söz Söyleme ve İş Başarma Sanatı*. çev: Gül Yılmaz. İstanbul: Epsilon Yayınevi, 2014.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd. *Tâcu'l-luğa ve Sıhâhu'l-'arabiyye*. thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- Cirit, Hasan. "Vaaz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/407-409. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Çağrı, Mustafa. "Emir Bi'l-Ma'rûf Nehiy Ani'l-Münker". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/138-141. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Demir, Sinan. *Aristoteles ve Fârâbî'de Hitabet Sanatı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

- Doğru, Mehmet. *Güzel Ve Etkili Konuşma Sanatı*. Hitabet-Diksiyon). İstanbul: Damla Yayınları, 2010.
- Durmuş, İsmail. "Seci". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/275-276. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, 1414.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân. *el-Kussâs ve'l-muzekkirîn*. thk. Muhammed b. Lutfî es-Sabbâğ. Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmî, 1983.
- İbnü'l-Cevzî', Ebü'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân. *el-Müdhîş* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005).
- Karakaş, Vehbi. *Hitabet Sanatı*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Kaya, Mahmut. "Hitabet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/156-158. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kurt, Ali Osman. "Tâlût". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/552-553. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Meydânî, Abdurrahman. *el-Belâgatu'l-Arabiyye*. 3 Cilt. Şam: Dâru'l-Kalem, 1996.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-şahiğ*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 4 Cilt. Kahire: y.y., 1374-75/1955-56.
- Nursî, Said. *Mesnevi-i Nuriye*. İstanbul: Envar Neşriyat, 2004.
- Öcal, Mustafa. "Geçmişten Günümüze Vâizlik, Vâizler ve Vaazlar Hakkında Bazı Tespit ve Teklifler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (2014/2), 125-162.
- Özdemir, Metin. *Hitabet Güzel Ve Etkili Konuşma Sanatı*. İstanbul: Altınordu Yayınları, 2018.
- Yavuz, Yusuf Şevki – Avcı, Casim. "İbnü'l-Cevzî"ç *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/543-549. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. 25 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1985.

Zirikî, Hayreddîn. *el-A lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l'İlm li'l-Melâyîn, 2002.